

OSMANLI'DA SALGINLA MÜCADELEDE YAZILMIŞ BİR ESER "KOLERAYA KARŞI NE YAPMALI"

A Book Written In The Fight Against The Epidemic In The Ottoman Empire "What To Do Against Cholera"

Mustafa HAYIRLIDAĞ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, m_hayirli@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-4686-5101

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:

04.03.2021

Kabul/Accepted:

30.03.2021

DOI:

10.51592/kulliyat.891267

Anahtar Kelimeler

Kolera, Salgın, Hüseyin Hulki, Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl, Salgın.

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin yetiştirmiş olduğu hekimlerden, Avrupa'da da tanınırlığa sahip olan Hüseyin Hulki Bey'in, "Koleraya Karşı Ne Yapmalı" eseri bu çalışmada incelenmiştir. Dönemin kolera salgını ile ilgili literatürler eşliğinde tıp tarihi açısından çıkarımlar yapılmıştır. Hüseyin Hulki Bey'in, "Koleraya Karşı Ne Yapmalı" adlı eserinin dijital nüshası incelenmiştir. Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi nadir eserler bölümünden temin edilen eser 1892 tarihlidir. Eser Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine aktarılarak ilgili literatürler eşliğinde incelenmiştir. Konunun net anlaşılması için bu kısım, eserin transkripsiyonunun ele alınmasında anlatım sırası gözetilerek paragraflar halinde verilmiştir. Ayrıca anlaşılabilirliği arttırmak için ilgili kısımlarda yazarın nelerden bahsettiği açıklanmıştır. Koleraya karşı halkın ve devletin alacağı tedbirler ve sorumlulukların anlatıldığı bu eserde Hüseyin Hulki Bey, birikimiyle halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Hem Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın sonundaki bu salgınla mücadelesine ışık tutması hem de günümüz salgınlarındaki mücadele kararlılığına katkı sağlaması bakımından çalışma anlamlıdır.

ABSTRACT

Keywords

Cholera, Epidemic, Huseyin Hulki, Ottoman State, 19th century, Pandemic.

The "What to Do Against Cholera" work of Hüseyin Hulki Bey, who was one of the physicians trained by the Ottoman Empire and who was also known in Europe, was examined in this study. With the literature on the cholera epidemic of the period, inferences were made in terms of medical history. The digital version of Hüseyin Hulki Bey's "What to Do Against Cholera" was examined. The work obtained from Erzurum Atatürk University Library's rare works section is dated 1892. The work was translated from Ottoman Turkish into Turkish, presented in the findings section and discussed in the light of the relevant literature. In order for the subject to be understood clearly, this part is given in the translation of the work in paragraphs, respectively. In addition, in order to increase comprehensibility, what the author is talking about is explained in the relevant sections. In this work, in which the measures and responsibilities to be taken by the public and the state against cholera are explained, Hüseyin Hulki Bey tried to raise the awareness of the public with his knowledge. The study is meaningful in terms of shedding light on the fight against this epidemic at the end of the Ottoman Empire XIX. century and contributing to the struggle determination in today's epidemics.

Atıf/Citation: Hayırlıdağ, M. (2021), "Osmanlı'da Salgınla Mücadelede Yazılmış Bir Eser 'Koleraya Karşı Ne Yapmalı'", *Külliyyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 13(Nisan), 79-88.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Mustafa HAYIRLIDAĞ, m_hayirli@hotmail.com

GİRİŞ

Salgın hastalıklar insanlık tarihinde önemli dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Veba, kolera, sıtma ve daha pek çok hastalık insanlığın kaderinde rol oynamıştır. Özellikle ortaçağda milyonlarca insanın ölümüne yol açan salgınlardan en dikkat çekenlerden birisi vebadır. Veba ortaçağda tarım ve hayvancılığa da zarar vermiştir. Kıtıkların ortaya çıkmasına ve insanlığın göç etmesine neden olmuştur. "Kara ölüm" de denilen veba ayrıca; plague, pestis, taun, kıran gibi isimlerle de tanımlanmıştır. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu toprakları da yüzyıllar boyunca geçiş güzergâhında olduğu için bu salgınlardan çok ciddi etkilenmiştir. VI. Yüzyılda etkili olan Justinianus vebası, Anadolu ile birlikte Akdeniz'e kıyısı olan ülkeleri esir almıştır. Üç yıl kadar süren bu hastalık geride acılar ve ölüm bırakmıştır. Ölüm sayısı hakkında tam bir bilgi olmasa da sadece İstanbul'da günlük 16 bin kişinin öldüğü bilgileri kayıtlarda mevcuttur. Hastalıklar sonraki dönemlerde de çeşitli şekillerde meydana gelmiş ve tahribatlar yaratmıştır. Selçuklular zamanında da Anadolu'da, küçüklü büyüklü pek çok salgın meydana gelmiştir. Salgınların yerleşmesinde ve o bölgede kalıcılık kazanmasında savaşlar ve kıtlıklar temel faktör olmuştur (Bayat 2010: 264).

Osmanlı Döneminde de salgınlar devam etmiştir. Kayıtlara geçen ilk veba salgını özellikle Trakya ve İstanbul'u etkileyen 1466-67 yılları arasındaki salgındır. İstanbul'da 1539, 1573, 1576, 1578, 1591-1592 ve 1596 yıllarında da veba salgınları görülmüştür. Veba 17.yüzyılda da hız kesmeden devam etmiş, Özellikle 1637 ve 1655 yıllarında büyük salgınlar yapmıştır. 1800'lü yılların ilk çeyreğine kadar yaygınlığını Osmanlı topraklarında korumuştur. XIX. yüzyıla kadar veba, Osmanlı için salgın hastalıkların ve en ölümcül afetin neredeyse adı olmuştur. Veba XIX. yüzyılda yavaş yavaş hem Avrupa'da hem de Osmanlı topraklarında etkisini yitirmiştir. Veba adeta görevini kendisinden daha ölümcül bela olan koleraya devretmiştir (Ayar 2005: 2).

Koleranın çıkış yeri olarak, Hindistan'ın Bengal havzası üzerinde yer alan Ganj ve Brahmaputra ırmakları arasındaki topraklar gösterilmektedir. 1817 yılına kadar özellikle bölgenin bir hastalığı olarak gösterilen kolera, bu tarihten sonra ilk kez Ganj deltasının sınırlarını aşarak, Avrupa'da 1830'lu yıllarda ciddi salgın olarak kendisini tanıtmıştır. Kolera, kalabalıkları takip ederek kasaba kasaba ilerlemiştir. Özellikle en yoğun nüfusların yer aldığı, ticaretin yapıldığı yerleri etkisi altına almıştır. Kolera illetinin, yayılımının izdüşümüne bakıldığında bir ülkeye en işlek limanından, sınır kasabasından giriş yaptığı tespit edilmiştir. (Ayar 2005: 4).

1.1 Osmanlı Devleti'nde Kolera

XIX. yüzyılda altı büyük salgın şeklinde yayılan-koleranın batıya ulaşmak için takip ettiği üç ana yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki; Hindistan'ın kuzeyi, Afganistan, İran, Orta Asya üzerinden Rusya'ya ulaşan karayoludur; ikincisi Umman Denizi ve Basra Körfezi'nden geçerek Bağdat'a ulaşan deniz ve karayolu; üçüncüsü de Hindistan'da Kızıldeniz boyunca Mısır ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşan deniz yoludur (Yılmaz 2017: 32).

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni çeşitli salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kolera Osmanlı coğrafyasında ilk defa 1822 senesinde görülmüştür. Hastalık Basra Körfezi'nden, Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşmıştır. Koleranın kaynağı Hindistan'a konum olarak yakın olan İran, bu dönemde Osmanlı toprakları için, koleranın taşınması açısından en riskli komşu anlamına gelmekteydi. Koleranın Basra Körfezine ulaşması birkaç yıl içerisinde zor olmadan gerçekleşmiştir. Irak'ın çöllerle çevrili coğrafyası içerisinde

kolera her ne kadar zaman kaybetse de, 1823 yılında Dicle ve Fırat nehirleri boyunca kuzeye tırmanan mikrop, Diyarbakır, Urfa ve Halep'e ulaşmıştır (Ayar 2005: 18).

1831 yılının Haziran'ında İstanbul'da ilk kolera salgını başlamıştır. Günlük ölümler 12'den 200'e kadar yükselerek, toplam 6.000'e ulaşmaktaydı. Aynı yıl içinde hastalık, Hicaz'a doğru ilerleyerek ederek 20.000 kişinin ölümüne sebep olmuştur. Hac dönüşünde Osmanlı'nın güney topraklarına taşınan kolera, Mısır ve Tunus'a da yayılım göstermiştir (Ayar 2005: 47).

Osmanlı Devleti, kolera'yı Avrupa'ya ulaşan ikinci epideminin topraklarına gelmesiyle tam olarak 1831'de tanımıştır ve uzun yıllar kolera'yla savaşmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten itibaren payitaht İstanbul'da aralıklarla büyük salgınlar çıkmaya başlamıştır. Kolera'yla mücadelenin baş aktörleri, 1837'de kurulan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye / Karantina Direktörlüğü, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocaları, İstanbul'daki sefarethanelerin doktorları ve özel olarak davet edilen Avrupalı uzmanlar olmuşlardır (Yıldırım vd 2020: 86).

Önemli kolera dalgalarından biri de 1865 yılında meydana gelmiştir. Bu tarihte kolera Bombay'dan deniz yolu ile Mekke'ye taşınmış 1865-1873 döneminde Kızıldeniz'den Akdeniz ve Karadeniz'e sirayet etmiştir. Daha sonra da Avrupa ve Amerika'ya sıçramıştır. Bu tarihlerde kolera İstanbul'a hasta bir Osmanlı paşasını Mısır'dan getiren Osmanlı vapuru ile taşınmıştır. Vapurun dönüş seferinde ölen iki kişinin cesedi denize atılmış, vapur ise doğrudan tersaneye girmiş, aynı gün iki asker tersane hastanesine kaldırılmış ve birkaç gün sonra da hastalık Hasköy ve Kasımpaşa'da yayılmıştır (Sarıyıldız 1994: 345). Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde ataklar halinde kolera salgını Osmanlı topraklarında yaygın ve şiddetli halde görülmüştür. Gerek ülkenin geleceği açısından gerekse de zaman zaman batıdan yöneltilen eleştiriler neticesinde salgınların önlenmesi konusunda önlemlere başvurulmuştur (Aydın 2006: 249). 1893 Kolera salgınından sonra Pasteur Enstitüsü'nün yurdumuza gönderdiği Dr. Maurice Nicolle'in Sirkeci Demirkapı'da Askeri Tıbbiye'nin bahçesinde kurduğu bakteriyolojihane bunlara bir örnektir (Demirhan Erdemir 2014: 205).

Özellikle 1800-1922 yılları arasında tıp, eczacılık ve veterinerlik alanında pek çok hekim yetişip kitaplar yazılmıştır. Alanında uzman hekimler Osmanlı'nın modernizasyonuna da katkı sağlamışlardır. Bu hekimlerden bazıları Mustafa Behçet, Abdülhak Molla ve Besim Ömer gibi isimlerdir. Devrin Hekimbaşı Mustafa Behçet'in de kolera ile ilgili eseri mevcuttur (İhsanoğlu 2017: 180).

XIX. yüzyılda Osmanlı Türk tıbbi diğer yüzyıllara nazaran yönünü Batıya dönmüş ve modern bir çehreye bürünmüştür. Tanzimat ve Meşrutiyet çalışmaları da bunda etkili olmuştur. Bu yüzyılda Cumhuriyetten sonra çok daha modern bir görünüm alacak olan pek çok kuruluşun temeli atılmış, modern tıp öğretimine geçiş, bu yüzyılda başlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin, XIX. yüzyılda ortaya çıkan salgın hastalıklara karşı almış olduğu tedbirlerden bir tanesi de karantina meclisini kurmak olmuştur. Karantinanın Osmanlı'da ilk uygulanması Rusya'daki kolera salgını sonrası yapılmıştır. Karadeniz'den gelen gemilere ayrıca özen gösterilmiştir (Hayırlıdağ 2019a: 12)

Salgın hastalıklardan sakınmak için başvurulacak kısıtlamalar tıp tarihinde çok eskilere götürülebilse de tam olarak uygulanması XIX. yüzyılda olmuştur. Ortaçağda deniz yollarının bulunması ve ülkelerarası yapılan ticari faaliyetleri neticesinde veba ve kolera başta olmak üzere birçok bulaşıcı hastalıklar süratle yayılmıştır. Toplu ölümlere yol açmıştır. Bundan dolayı bulaşıcı hastalıklardan korunmak için Hindistan ve Afrika'dan gelen gemilere özellikle

Avrupa'da limanlarda bekletme uygulaması yapılmaya başlanmıştır. "Karantina" olarak adlandırılan bu uygulama, 1348'de İtalya'da başlatılmış, Avrupa'nın hemen hemen bütün liman kentlerine yayılmıştır. XIX. yüzyılda ise Avrupa'da kolera salgınları artış gösterince, salgınla mücadelede tedbirleri yürütecek birimler kurulmaya başlanmıştır. Salgınların 1831'de İstanbul'da ortaya çıkmasıyla Osmanlı devleti de tedbirleri arttırmış, 1837'de Abdülhak Molla başkanlığında Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz) oluşturularak mücadeleye hız kazandırılmıştır. 1866 yılında İstanbul'da yapılan uluslararası sağlık konferansı ışığında "Kolera Nizamnamesi" oluşturulmuştur. 1867'de yürürlüğe giren bu nizamname yüzyılın sonuna kadar rehber olmuştur (Hayırlıdağ 2019a: 15).

1.2 Hüseyin Hulki Bey ve Hayatı

Hüseyin Hulki Bey'in, "Koleraya Karşı Ne Yapmalı" adlı eserin dijital nüshası incelenmiştir. Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi nadir eserler bölümünden temin edilen eser 1892 tarihlidir. Hüseyin Hulki Bey Mektebi-i Tıbbiyeden mezun olan Mülkiye tabiplerindendir (Ünver 1934: 2). Türkçeden başka Fransızca, Yunanca, Farsça ve Arapçaya iyi derecede hâkim olduğu bilinmektedir. Hüseyin Hulki Bey 1884 yılının 8 Mayıs'ında mezun olarak 997 numaralı tıp diplomasını almıştır (Şehsuvaroğlu 1965: 474). Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den mezun olan Doktor Hüseyin Hulki Bey 1889 senesinde Belediye Hastanesi altıncı dairede fahri olarak çalışmaya başlamıştır. 1890 yılında Robert Koch'un yanına tüberküloz basilini öğrenmeye gitmiş ve başarıyla yurda dönmüştür (Hayırlıdağ 2019b: 155) 1892 senesinde de Hüseyin Hulki Bey'e ülkesine yapmış olduğu katkılarından dolayı iftihar madalyası verilmesine karar verilmiştir. 1893-1894 yıllarında Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de ilk fenni sunumlarda bulunanlardandır. Cemiyette "Lügat-i Tıbbiye"nin fizyoloji kısmını Şakir Bey'le beraber yazmıştır. Eserleri bu cemiyet tarafından kabul olunmuş ve basılmasına karar verilmiştir. Hüseyin Hulki Bey Osmanlı nişanına da sahip bir doktordur. Bu nişan kendisine 1889 yılında Paris'te düzenlenen tıp kongresine giderek devleti adına yapmış olduğu katkılarından dolayı verilmesi uygun görülmüştür (BOA 1889).

Hüseyin Hulki Bey'in kolera ile mücadele için kaleme aldığı eserinin adı; *Koleraya Karşı Ne Yapmalı'* şeklindedir. Eser Hicri 1309, Miladi 1892 yılında İstanbul'da Karabet Matbaası tarafından basılmıştır. 20 sayfalık bu eserin künye bilgilerine ve kendisine Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nden ulaşılmaktadır. Matbu olan bu eserin ilk sayfasında muharririnin Doktor Hüseyin Hulki Bey olduğu ve eserin Maarif Nezaret-i Celilesi'nin ruhsatıyla tâb olduğu bilgileri yer almaktadır (Hulki 1892: 1).

1.3 Hüseyin Hulki Beyin Eseri "Koleraya Karşı Ne Yapmalı"

Koleraya ilgili Hüseyin Hulki Bey'in tedbirler konusunda hem devlete hem de halka sorumluluklar düştüğüne dikkat çektiği görülmektedir "Kolera hakkında ittihaz olunacak tedabir-i tıbbiye ve sıhhiyenin bir kısmı efradı ahaliye ait olup bir takımı dahi hükümetin cümle-i vezaifindedir". Tedbirlerin sorumluluğunun bir kısmının vatandaşa bir kısmının da devlet nezdinde olacağı belirtilmiştir. Bunu biraz daha açıklayan Hüseyin Hulki Bey;

"Efradın uhdesine tertib eden cihet evvelâ illete tutulmamak için lüzum gelen tedabir-i tahaffuziyeye dikkat ve itina etmek tabiatınının zuhurunda ittihaz- ı mukteza olan teşebbüsât-ı tıbbiye müracaat edilmektir. Hükümetin ittihaz edeceği tedabir ise koleranın evvela memlekete sirayet etmemesi için iktiza eden karantina usulünü tamamıyla icra

eylemek ve şayet illete masruf olan himmet-i tahaffuzkaraneye galebe ederek sirayet ettiği taktirde şehir içinde tanzifât ve tathîrât badehu vesaire hususunda fevkalade olarak iktiza edecek olan tedabire ciddi bir surette teşebbüs etmektir.” (Hulki 1892: 3).

Bu ifadelerle de vatandaşların öncelikle hastalığa yakalanmamak için çaba göstermesi ardından karantinaya dikkat etmesi ve gerektiğinde de tıbbi destek alınması şeklinde açıklanmıştır. Devletin sorumluluğunun ise özellikle hastalığın ülkeye girmemesi için tüm önlemleri alarak başlayacağı şeklinde belirtilmiştir. Hastalığın ülkede baş göstermesi durumunda ise tüm temizlik ve sıhhi tedbirlerin uygulanması hususunda herkesin sorumlu olduğu anlatılmıştır. Bu şekilde Hüseyin Hulki Bey bireysel alınması gereken önlemler ile devletin alacağı sorumluluk ve tedbiri açıklamıştır.

Kolera olan bir mahallede sadece bir hanenin değil tüm hanelerin tedbirlere çok sıkı uyması gerektiği belirtilmiştir. Hüseyin Hulki Bey oda ferahlığı ve temizliğinden başlamaktadır ilk önce bunu da “Yatılacak oda rutubetten ve sigara ve gaz vesaire dumanı gibi müfsid hava şeylerinden ari olmalıdır. Odanın vüs’ atı dahi takriben bir şahıs için otuz metre mi’kab (küp) dun olmamalı ve derununda çiçek gibi nebatat bulunmamalıdır. Ve sabah güneşi görür bir vaziyette bulunup altı dahi boş olmalıdır. Yâni oda bir odası olmamalıdır.” İfadelerinde belirtmektedir. Genel temizlik ile yenilen içilen gıdaların temiz ve düzenli olmasına özellikle dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Koleranın mikrobik bir hastalık olduğu belirtilerek, kolera mikrobunun bağırsak ve mide sistemimizi etkileyeceği belirtilmiştir.

“Mide ve bağırsaklara nezle veya iltihap getirecek esbabı mania eylemektir. Bunun için dahi evvela yemek vakitleri muayyen olmalı ve hergün vakti muayyeninde taam midenin kuvve-i huzmesine intizamsız ahvale maruf kılmaktan çekinmelidir ve sabahları su ve çay veya kahve veyahut iki rafadan yumurta veyahut et suyu veya cüzzi söğüş gibi hafif ve sehl hazm-ı mevad ile bir kahvaltı edip takriben dört saat sonra o kille taamı akl etmek beş saat sonra dahi akşam taamı eylemek mutad olmalıdır. Bu halin yani taam vakitlerinin muayyen olması insan için umur sairesinde dahi intizam hasil olmasına medar olur ki hıfzıssıhha nokta-i nazarınca intizam muamelat-ı beşeriyenin ne derecede muhasenatı olduğu câ-yi mecit değildir.” (Hulki 1892: 5).

Yenilecek gıdaların temizliğinin yanında rahat sindirilebilir olmasını da Hüseyin Hulki Bey önemsemektedir. “Yenilecek et’ime ise hem mugaddî ve hem sehl hazmı mevâdddan ibaret olmalıdır.” Bu düşüncelerin temelinde “mideye dokunacak her şeyden tevakki etmek lazım olduğu” fikri yatmaktadır. Mideyi zorlayacak rakı gibi alkollü içeceklerden de uzak durulması gerektiği belirtilerek az bir miktar konyağa şu ifadelerle müsaade edilmiştir: “...rakı vesairenin mideyi bir hafta kadar bozduğu herkesin tehciriye etmiş olduğu bir hakikat... Hasıl-ı kelam müskiratın mazarrat-ı hakikiyesinden başka hiçbir faidesi olmayıp kış günleri ve ille müstevli esnasında bazen arasına içilecek konyaktan başka hiçbir vechile fenn-i tib işrete müsaade edemez (Hulki 1892: 5).

Eserde kolerayla mücadele hususunda çevre temizliğine de değinilmiştir. Kirli ve nemli ortamların mikropların üremesine zemin hazırladığı ifade edilmiştir. Bunların bertarafı ile ilgili yapılması gerekenler söylenmiştir. Temiz ve kirli suların karışmaması özellikle belirtilmiştir.

"Fevkalade taharet ve nezafete dikkat edip inkaz ve kazulet taamiye ve insaniyeyi derakip temizleyip çerakib sularını mecralarına akıtmalı ve lağım ve çerakib su mecralarını açık bulundurup haneden bu gibi kabul taaffün mevadı defi etmeğe gayret eylemeli. Hal-i müzahrefat ve moloz gibi şeyleri değil dahili hanede hattı etraf meskende dikkat eylemeli. Çünkü bu gibi mevadd sade havayı ahval ve ifsad etmekle kalmaz bilakis mikroplara dahi bir mahal neşv-ü nema olup illel sariyenin kesb tevsî etmesine sebep-i müstakil olur. Bazı mikroplar nemli topraklarda dahi takaddi edebildiklerinden hane-i derununa mermer döşemek ve hale hiç olmaz ise malta taşıyla ferş etmek icabat-ı sıhhiyedendir. Mikropların vesait intişarlarından biri de sulardır. Mikrobun bilhassa içilen suyla vücuda istila ettiği muhakkaktır. Bu cihetle herkes muradı malum leziz ve saf su içip mecraları birçok lağımların yanından geçmekte olan suları katiyen içilmemeli. Kuyu ve sahranın sularına dahi etraftaki lağımlardan kısım mâye-i kazurat ve bilâ-tıbbi mikroplar neşf edeceklerinden pek ziyade itimad olunur su değildir. Bu surette temiz fevci ile muradı malum leziz ve saf su içmekten eslem-i tarık yoktur. Olmadığı takdirde suyu fokur fokur kaynattıktan sonra soğutup temiz bir şişe derununda bir müddet çalkaladıktan sonra içmekten başka çare yoktur. İçilecek suyun derununda onda bir nisbette konyak koymak dahi mazarratı bir dereceye kadar mani edebilir. Daimi surette küçük küçük tabaklara mevzû' (kireç kaymağı) bulundurmak pek güzel bir tedbirdir." (Hulki 1892: 10).

Hüseyin Hulki Bey eserinde kolerayla mücadele hususunda suya katılıp temizlik maddesi yapılacak maddeleri de sıralamıştır. Bunlar; Zec yağı, Zec kirbas, Hamz konyak, Hamz azot (kezzab), Hamz amonyak, Taht kloriyet (kireç kaymağı), Permanganat olarak belirtilmiştir. Bunların hangi oranlarda karıştırılacağı da "Bunlardan zec yağı yüz dirhem suya bir dirhem konulur. Hamz-ı azot ve hamz-ı konyak ve hamz-ı amonyaktan yüz dirhem suya beşer dirhem konulmalı" diyerek belirtilmiştir. Bunların temizlikte kullanılması gerektiği ifade edilmiştir.

"Hem fiyatça ehven ve hem istimali tehlikesiz olup her cihetle istimal eyleyileşli olan ve fi yevmina haza her yerde suhuletle bulunan hamz konyak ile taht kloriyat kalsi olup zec kirbas dahi kesretle istimal olunmaktadır. Herkesin bildiği hamz-ı konyak hem fiyatça ehven ve hem istimali sehl olduğundan yüzde beş nisbetindeki mahallini kullanmak her vechle tercih olunmalıdır. İşte terkiyatı balada taksilen arz olunan marüz-zikr mahluta defi eltafindan hergün iki üç defa hallere dökmeli ve hastanın her bir eşyasıyla odasına daima mevad-ı mezkure sürülmeli." (Hulki 1892:12).

Kolera'nın çok tehlikeli bir illet olduğunu vurgulayan Hüseyin Hulki Bey, onun sadece bir bölgeyle sınırlandırılmasının oldukça zor olduğunu;

"Kolera sari bir illet olduğundan müptelası yalnız kendisini giriftar mahallin ve alem etmekle kalmayıp bilakis bulunduğu cemiyet arasında dahi intişar maraza sebep olarak etrafındakileri dahi düçar mahallin eyleyler." sözleriyle ifade etmiştir. "Kolera esnasında hiçbir vechle nazar-ı dikkatten dur tutulmayacak bir cihet vardır. Şöyle ki ahvali adiyede hiçbir

takayyüdü mahsusa şayan olmayan cüzzi bir lanet kolera esnasında fevkalade celb-i nazar-ı dikkat olmalıdır ve derhal def-i çaresine bakılmalıdır çünkü lanet hal bağırsaklarda cüzzi bir affinite ile birlikte olduğundan ve kolera mikrobu dahi afiniteli bağırsaklarda kolaylıkla tekasür edip vücuda istilası ihtimali bu surette arttığından bu babda fevkalade ihtimam ve takayüd üzere bulunmalıdır.” (Hulki 1892:14).

Bu ifadelerle de koleranın mide-bağırsak sistemimizdeki tahribatı belirtilmiştir. Ayrıca kolera belirtileri vücutta baş gösterdiğinde hızlı davranılması gerektiği de önem arz etmektedir. Tedavi ile ilgili olarak ise Hüseyin Hulki Bey şunları belirtmektedir;

“Koleranın araz ve i’lamatı ta’did olunurken bu müthiş illetin ibtida da adi bir ishal ile başladığı söylenmişti maruz-zikr lanet ne kadar çabuk tedavi olunur ise illetten hülasa olmak ihtimali evvel mertebe tezayid eder. Bu sebepten dolayı kolera esnasında en adi bir lanet en ufak bir ishal vukuatında insan derhal terk-i işgal ederek meşgul tedavi ve ilaç almalıdır. Bu babda herkesin suhl suretle müracaat edeceği tedbir bir vech-i ati beyan olunur. Şöyle ki gündüzünde cüzzi mide bozukluğunu ve lanet gibi bir hal hissedenden zat derhal perhize başlayıp “Sous nitrate de bismuth” denilen ilaçtan birer karmalık paketlerden lanet hal mündefi oluncaya değin iki üç dört tane kadar almalıdır. Maruz-zikr ilaç beynel avam bizmut tuzu denilen maddeden ibaret olup fevkalade dahi ehvendir. Bizmut istimalinden sonra şayet lanet kesb-i haft etmeyecek olur ise “Ponda de dower” denilen ilaçtan iki bade miktarından dört ve hatta beş altı bade miktarına kadar istimal olunabilir veyahut daha sade bir tedbir olmak üzere adi afyon revahından bir fincan şekerli su içine beş on damla konularak içilir. Şayet tedabir-i anfedenden sonra yine ishal devam ve iştidad etmekte olduğu görülür ise bir taraftan adi cay-i derinine cüzzi konyak veyahut rom denilen maddeden katılıp hastaya içirilir ve bir taraftan dahi müdavat saire lazıme derhal icra etmek üzere bir tabib celb olunur. Çünkü tedabir-i anfe sayesinde mündefi olmayan ishal koleranın birinci derecesi demek olup ondan sonra hastayı tabibin müdavat-ı fenniyesine bırakılmalıdır” (Hulki 1892: 15).

Tedavide hızlı davranılması gerektiğini Hüseyin Hulki Bey belirtmiştir. Çünkü ishalden dolayı vücuttaki sıvı ve elektrolit kaybı düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Vücuda element ve sıvı takviyesi önerilerinde bulunmaktadır. Bizmut denilen elementten belirlenen ölçülerde alınması tavsiye edilmiştir. Hıfzısıhha kaideleri gereği hasta ve hasta yakınlarıyla ilgili uyulması gerekli tedbirler anlatılmaya devam edilmektedir.

“Şimdi birazda hastaya bakanların ne gibi tedabire tevsil etmeleri iktiza ettiğinden bahs edelim: Koleraya tutulanlar derhal ihtilatdan men edilip sade hidmetinde bulunacaklar ile tabibden başka kimse yanına girmemelidir. Hastanın kullandığı kaffe-i eşya balada zikr olunan edviye-i mezad afine ile (antiseptik) ile temizlenmelidir. Hususiyle hastanın mevadd gaitası kati bir surette vesait mezad affina ile muamele olunup bade memşaya atılmalı ve hastanın memşasına başka kimse gitmemelidir. Bundan başka her bir memşa ayrıca def-i

eltafin mevadd ile tathir olunmalıdır. Hastanın kullandığı lazımlık derununa evvelce def-i eltafin bir mahlul konmak ve bir de hastanın hizmetine verilmek iktiza eder.” (Hulki 1892: 17).

Hüseyin Hulki Bey eserinin sonlarında kolerayla mücadele de korkulmadan tedbir alınması gerektiğini belirtmektedir;

“Hafazana kolera salgını zuhur eder etmez insanın birinci düşüneceği husus illetten havf ve boş yere velvele ve telaş etmenin mazarratından başka bir faidesi olmadığını düşünüp kemal-i metanet-i kalbiye ile nefsine ve ailesine hıfzıssıhha kaidelerini tatbik etmeli Asid fenin mahlülü döktürmeli veyahut (zec kirbas) in bir gayesini dokuz on gaye suda eriterek bu mahlülü kullanmalı.” (Hulki 1892: 18).

Alınacak tedbirlerden içme suları temizliğine özellikle vurgu yapılmaktadır. Yaşam yerleri ve gıdaların temizliği ikinci en önemli husustur. Ayrıca temiz hava alınması gerektiği bununla birlikte kapalı ve kalabalık mekanlardan uzak durulması gerektiği sıralanmıştır. Tüm bunlarla birlikte hekimlerin tavsiyesine uyulması gerektiği ifade edilmiştir.

“Derakip terkos suyu ve halkalı ve kurak çeşme vesaire suları gibi suların herhangi birinden içmekte ise yeni kalaylı bir kaptan kaynatmaksızın içmemeli ve kimseye de içirmemeli ihtiyatta ifrat olmak üzere insan ne ağzına ve ne de evine meyve denilen şeylerden hiçbirini koymamalı, hanenin sofasına ve odalara dahi günde iki defa mahlulat-ı anfedenden birisini serpmeli ve birçok kireç kaymağı olup küçük küçük tabaklar derununa koyarak hanenin ötesine berisine ve memşalara vaz etmeli ve mümkün olduğu kadar mürtefi mahallede ikamet etmeye çalışıp odaların hergün camları açılarak soğurulmalı ve illet var diye sirayetten korkarak sabahtan akşama kadar evde oturmayı itiyad etmeyip bilakis her gün hava almak için çıkıp dolaşmalı velakin kahvehane ve gazino ve pazar gibi kalabalık olan yerlere gitmemeli ve muamelet-i zatiyede telaş ve halecan göstermeyip huzur-ı fikr ve esveddeki zihni mümkün olduğu kadar elden bırakmamalı. Hususiyle illetin sirayetini mâl olur diye boş yere birtakım mualecat ve edviye istimaline kalkışmayıp bir veçhe maruz tedabirden başka tabibin iktizasına göre tavsiye edileceği hususatdan gayriye itibar etmemeli.” (Hulki 1892: 19).

Tüm bu tedbirleri alarak normal hayattan da kopmadan metanetli olunması tavsiyesini de Hüseyin Hulki Bey vermektedir. “Her türlü maraziyeye metanet edecek kuvvet-i kalp hasıl etmeli koleraya karşı efrad tarafından edilecek tedabir bunlardan ibarettir.” Belediyelerin alacağı tedbirlerin benzer salgın hastalıklarla mücadele için de örnek teşkil edeceği hususu özellikle belirtilmiştir. Eser; ayrıca hükümetin öncülüğünde belediyelerin almış olduğu ve alacağı kurallara uyulması gerektiği, bu kuralların sadece kolera için olmayıp tifo, veba gibi birçok salgın hastalıklar için de tatbik edilebileceği şeklinde vurgu yapılarak bitirilmiştir.

“Hükümet tarafından ittihazı lazım gelen tanzifat ve tathirat belediye ile karantina gibi tedabir fevkaladedenden ibaret olan vesail-i umumiye-i sihiye ve tahaffuzkarane sade kolera

illetine mahsus olmayıp tifo ve taun vesaire gibi kaffe-i illel saire hakkında dahi cari olduğundan ve hususiyle belediyenin bu gibi ahvalde teşebbüs edeceği tedabir vesait-i sıhhiye belediyenin hüsn-i tatbikine efrat-ı takayyüdattan ibaret bulunduğundan suret-i hususiyede koleraya taalluk etmemekle artık burada bahse hitam veririz.” (Hulki 1892: 20).

SONUÇ

Salgın hastalıklar toplumların hepsini tedirgin eden ve birçok ölümlere sebep olan durumlardır. Tarihte de çok sıklıkla salgınlarla karşı karşıya kalınmıştır. Günümüzde de hastalıkların seyri ve sıklığı değişse de dünyamızın bu salgınlarla mücadelesi hep devam edecektir. Salgın halini alan bu hastalıklar farklılaşsa da aslında benzer sonuçlara yol açmıştır. Günümüzde de mevcut salgınlarla mücadelede geçmiş salgınlar incelenerek mücadele edilirse başarı şansı artacaktır. Çünkü hastalık etkenleri farklı olsa da toplumları etkilemesi, onları ekonomik ve sosyal açılardan tahrip etmesi ortaktır. Kolera da günümüzde hala özellikle temizlik ve altyapı noktasında eksiklik yaşayan coğrafyalarda hastalık oluşturmaktadır. Hastalığı tanımak onunla mücadelede en önemli bir etkidir. Bu kaide gereği 19. yüzyılda zorlu uğraşlar verilen bu hastalıkla ilgili bilgiler artık günümüzde bilinmektedir. Günümüze yapılacak çıkarımlardan en önemlilerinden birisi de o dönemde kolerayla nasıl mücadele edildiğidir. Osmanlı’yı da etkisi altına alan bu hastalıkla ilgili mücadelede Hüseyin Hulki Bey’in eseri *Koleraya Karşı Ne Yapmalı* bu sorulara yanıt vermesi açısından tarihe düşülmüş bir nottur. Bu eserin incelenmesi; hem devrin en önemli bir sağlık sorununa karşı Osmanlı Devlet’inin yaklaşımını ve almış olduğu tedbirleri anlamamız bakımından hem de günümüz salgınlarıyla mücadelede örnek alınabilecek yönlerin ortaya çıkarılması bakımından kıymetlidir. Bir salgınla mücadelede temel olarak hastalığı tanımanın önemini vurgulaması bakımından dikkate değerdir. Ayrıca bir salgınla karşılaşıldığı vakit, hem vatandaşların sorumluluğu bulunduğunu hem de devletin sorumluluk olarak üzerine düşeni yapması gerektiğini kolera salgını özelinde eser anlatmaktadır. Devrin yetişmiş önemli hekimlerinden görüşler alınarak ilerlenmesi hastalığa yaklaşımda bir başka yapılacak çıkarımdır. Eserde altı çizilen noktalardan en önemlilerden bir husus da hastalık seyrinde panik yapmadan, temastan kaçınarak ve sıhhi şartları oluşturmadır. Günümüz salgınlarında da bu temel kaide geçerliliğini yitirmemiştir. İstanbul’un da şiddetle etkilendiği kolera salgını yıllarına denk gelen (1892) bu eser, hem dönemi anlatması hem de günümüz salgınlarıyla mücadeleye ışık tutması açısından anlamlıdır.

KAYNAKÇA

Ayar, Mesut. (2005). *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Aydın, Erdem. (2006). *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. Ankara: Güneş Kitabevi

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. (1889). İ.DH./ 1183-92518

Bayat, Ali Haydar (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Demirhan Erdemir, Ayşegül. (2014). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri

Hayırlıdağ, Mustafa.(2019a). Hüseyin Hulki Bey'in Eseri "Tabâbet-i Hakikiye ve Mesâlik-i Bâtıla-i Tibbiye"nin Günümüz Türkçesine Kazandırılması ve Günümüz Tıp Anlayışıyla Değerlendirilmesi. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Hayırlıdağ, Mustafa. (2019b). "Dr. Hüseyin Hulki Bey'in Yaşam Öyküsü, Eserleri ve Katılmış Olduğu Tıp Kongrelerinden Notlar" Dört Öge 8; 15: 155-165.

Hulki, Hüseyin. (1892). Koleraya Karşı Ne Yapmalı İstanbul: Karabet Matbaası

İhsanoğlu, Ekmeleddin. (2017). Osmanlı Bilim Mirası I. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Sarıyıldız, Gülden. (1994). "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri" Belleten LVIII; 222: 329-376.

Şehsuvaroğlu, Bedi Nuri. (1965). "Yurdumuzda Deri Hastalıkları Tarihçesi ve Muallim Dr. Hüseyin Hulki Beyden Bir Hatıra" Deri ve Zührevi Hastalıklar Yayın Organı 7(3): 464-490.

Ünver, Ahmet Süheyl. (1934). "Dr. Hüseyin Hulki Bey" Poliklinik Tıbbi Mecmuası 5: 1-3.

Yıldırım Nuran, Hakan Ertin. (2020). 1893-1895 "İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları" Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi. 25;1: 85-101.

Yılmaz, Özgür. (2017). 1847-1848 "Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri". Avrasya İncelemeleri Dergisi VI/1: 23-55.